

SOBRE LA MOLT PRIMERA TRADICIÓ EPIGRÀFICA VALENCIANA

XAVIER ESPLUGA¹

Departament de Filologia Llatina de la Universitat de Barcelona

Josep Corell,
Xavier Gómez Font
in memoriam

RESUM

L'article analitza els primers autors (Pere Miquel Carbonell, Ermolao Barbaro, Jeroni Pau) i les primeres obres que citen inscripcions valencianes d'època romana. Tot seguit es posa en relació la informació present en aquestes obres amb la tradició de l'*Antiquus* i de l'*Antiquissimus*. Es conclou que el coneixement sobre l'epigrafia valenciana en el primer Renaixement entre els cercles humanístics italians i catalans és molt més ric i més antic del que tradicionalment es creia.

PARAULES CLAU

Epigrafia romana, València, *Antiquus*, *Antiquissimus*, Pere Miquel Carbonell, Jeroni Pau, Ermolao Barbaro.

On the very first Valencian epigraphic tradition

ABSTRACT

This article analyses the authors (Pere Miquel Carbonell, Ermolao Barbaro, Jeroni Pau) and their books, in which the Roman inscriptions from the ancient Kingdom of Valentia were first collected. This information is related to the tradition of

1. Professor agregat del Departament de Filologia Llatina de la Universitat de Barcelona i membre de LITTERA, Laboratori per a la Investigació i Tractament de Textos Epigràfics, Romans i Antics, Universitat de Barcelona. Aquest treball s'inscriu en les activitats de recerca següents: Generalitat de Catalunya, Departament d'Universitats, Recerca i Societat de la Informació, ajudes per a grups d'investigació consolidats, LITTERA (2005 SGR 00105) (2005-2008); Ministeri de Ciència i Innovació, Direcció General de Programes i Transferència de Coneixement, projecte d'investigació «Antiquitates Romanae: Base de datos de manuscritos epigráficos y anticuarios (1450-1500)» (FFI2008-02341) (2009-2011); Ministeri de Ciència i Innovació, Direcció General d'Universitats, estades de mobilitat de professors i investigadors sèniors en centres estrangers d'ensenyament superior i investigació (PR 2008 0252) (2009); Generalitat de Catalunya, Agència de Gestió d'Ajuts Universitaris i de Recerca (2008 BE2 00084) (2009). Les imatges són cortesia del Capítol de Canonges de la catedral de Girona i de la Biblioteca Municipale A. Panizzi de Reggio Emilia, a qui gentilment es regracia.

the *Antiquus* and of the *Antiquissimus* (the first authors in the Hispanic epigraphic tradition as established by E. Hübner in CIL). From this analysis I deduce that the degree of knowledge of the epigraphy of Valentia among Italian and Catalan scholars of early Renaissance period was richer and older than has traditionally been supposed.

KEY WORDS

Roman epigraphy, Valencia, *Antiquus*, *Antiquissimus*, Pere Miquel Carbonell, Jeroni Pau, Ermolao Barbaro.

1. INTRODUCCIÓ

Si hom rellegeix els apartats dedicats per Emil Hübner als primers capítols de la història de la tradició epigràfica d'Hispania presents en el segon volum del *Corpus Inscriptionum Latinarum*, dedicat a les *Inscriptiones Hispaniae Latinae* (del 1869),² i en el successiu *Supplementum* (del 1892),³ hom no trobarà gaire referències a inscripcions valencianes. En efecte, els «pares fundadors» de la nostra disciplina —Ciríac d'Ancona i els altres humanistes italians de la segona meitat del *Quattrocento* (Giovanni Marcanova, Felice Feliciano)— no semblen haver recollit inscripcions procedents de l'antic Regne de València.

Per trobar inscripcions del País Valencià cal esperar l'autor que Hübner denominà (*Hispanus*) *Antiquissimus*,⁴ que roman anònim, els materials del qual han confluït —essencialment— en els folis finals de la darrera de les reco-

2. Emil HÜBNER (1869), *Corpus Inscriptionum Latinarum*, vol. II: *Inscriptiones Hispaniae Latinae* (= CIL II), Berlín, Reimer, p. V-VII.

3. Emil HÜBNER (1892), *Corpus Inscriptionum Latinarum*, vol. II: *Inscriptiones Hispaniae Latinae, Supplementum* (= CIL II, *Supplementum*), Berlín, Reimer, p. LXXVI-LXXXIII (suplement a la *praefatio*) i p. 957-961 (per al País Valencià).

4. Per a aquest *auctor antiquissimus*, *vid.* CIL II, p. V-VI, núm. 4, i CIL II, *Supplementum*, p. LXXVI. En el *Supplementum*, Hübner es fa ressò de la hipòtesi de G. B. de Rossi (G. B. DE ROSSI (1887), *Inscriptiones Christianae Urbis Romae* (= ICVR), Roma, G. Gatti, II/1, p. 574), qui proposava d'identificar l'*Antiquissimus* amb el mateix Ciríac d'Ancona, hipòtesi que amb la documentació actual no pot ser acceptada de cap manera. Per a un primer intent de «descomposició» dels materials presents en la síl·logue epigràfica d'aquest *auctor antiquissimus*, *vid.* Xavier ESPLUGA (2009), «Hacia una reconstrucción por partes de los materiales del *Antiquissimus* (I): inscripciones de Hispania en las recopilaciones epigráficas de Michele Fabrizio Ferrarini», a *Espacios, usos y formas de la epigrafía hispana en épocas antigua y tardoantigua: Homenaje al Dr. Armin U. Stylow*, Mérida, Instituto de Arqueología de Mérida i CSIC, col·l. «Anejos de Archivo Español de Arqueología», núm. XLVIII, p. 135-144.

pilacions epigràfiques de Michele Fabrizio Ferrarini,⁵ datada per Theodor Mommsen entorn del 1486.⁶

En canvi, és molt més rica la informació relativa a l'epigrafia valenciana que hom troba en la tradició de l'anomenat (*Hispanus*) *Antiquus*, denominació que —convencionalment— amaga l'autor (anònim) d'una síl·logue d'inscripcions d'Hispania de la fi del segle XV o primeries del segle XVI.⁷

Un altre examen atent i crític de tota aquesta documentació —amb l'afegit de nova evidència documental— pot ajudar a fixar les dates de l'inici de la tradició epigràfica valenciana, a banda de reformular-ne l'entitat, molt més complexa del que tradicionalment s'ha pensat.

2. INSCRIPCIONS VALENCIANES A LA SÍLLOGUE EPIGRÀFICA DE PERE MIQUEL CARBONELL (*POST QUEM CIRCA* 1475 - *ANTE QUEM CIRCA* 1517)

La recopilació epigràfica del notari i arxiver reial Pere Miquel Carbonell,⁸ conservada a l'Arxiu Capitular de la Catedral de Girona, és la síl·logue epigràfica hispana més antiga que es conserva. Redactada en un ampli període de

5. Per a l'activitat epigràfica de Michele Fabrizio Ferrarini, *vid.* HÜBNER (1869), CIL II, p. V-VI; Theodor MOMMSEN (1872), CIL V/1, p. XVII, p. 4218 *et passim*; Theodor MOMMSEN (1873), CIL III, p. XXV; Giovanni Battista DE ROSSI (1888), ICVR II, 1, p. XXXIV-XXXV, p. 394 i s. *et add.*, p. 463; Erich ZIEBARTH (1903), «De antiquissimis inscriptionum syllogis», *Ephemeris Epigraphica*, 9, 2, p. 219-221; A. SILVAGNI (1922), ICVR n. s. I, p. XXXIV; B. FORLATI TAMARO (1947), *Inscriptiones Italiae* (= IIt) X, I, p. XVII; L. TASSANO OLIVIERI (1979), «Notizie su Michele Fabrizio Ferrarini umanista e antiquario e sulle vicende del codice autografo di Reggio Emilia C 398», *Italia Medioevale e Umanistica*, núm. 22, p. 513-524; A. GARZETTI (1985), *IIt* X, V, I (1985), p. XXXIV-XXXV. *Vid.* també R. WEISS (1969), *The Renaissance discovery of classical Antiquity*, Oxford, p. 149-150; R. ZACCARIA (1996), *Dizionario Biografico degli Italiani*, Roma, vol. XLVI, p. 687-688, s. v. *Ferrarini, Michele Fabrizi*; C. FRANZONI (ed.) (1999), *Il «Portico dei marmi»: Le prime collezioni a Reggio Emilia e la nascita del Museo Civico*, Reggio Emilia, p. 25-51. Finalment, Xavier ESPLUGA (2008), «Michele Fabrizio Ferrarini», *Epigraphica*, 70, p. 255-267.

6. Theodor MOMMSEN (1872), CIL V/1, p. XVII, p. 4218 *et passim*; Theodor MOMMSEN (1873), CIL III, p. XXV.

7. Per a l'*Antiquus*, *vid.* CIL II, p. VI-VII, núm. 6; H. OLDENBERG, «De Hispano antiquo», *Ephemeris Epigraphica*, 3, p. 17 i s. (reproduït a CIL II, *Supplementum*, p. LXXXVI-LXXXI).

8. Pere Miquel Carbonell (Barcelona, 1434 - *circa* 1517) fou notari de Barcelona i curador de l'arxiver del rei. Per al personatge, *vid.* Agustí ALCOBERRO (2003), «Carbonell i de Soler, Pere Miquel», a Antoni SIMON I TARRÉS (dir.), *Diccionari d'historiografia catalana*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, p. 291-293, juntament amb la principal bibliografia anterior.

temps, comprès entre *circa* 1475 i *circa* 1517, any de la mort del mateix Carbonell (encara que és probable que la major part del material hagi estat aplegat *ante* 1500), esdevé un preciós testimoni del grau de coneixement epigràfic a la península Ibèrica entorn del 1500.⁹

En aquest manuscrit de Carbonell, les inscripcions valencianes apareixen distribuïdes en cinc seccions diferents.

2.1. La primera secció

Comprèn únicament la part final del *verso* del foli XIV, reproduïda a la taula 1 i a la figura 1. Consta d'una seqüència d'inscripcions valencianes, en certa mesura fora de context, ja que no guarden relació ni amb el contingut precedent (el *recto* del foli XIV i la primera part del *verso* del foli XIV) ni posterior (a partir del *recto* del foli XV hi ha el text de diverses inscripcions de Barcelona). Aquesta primera sèrie valenciana està formada per quatre inscripcions:

— Una inscripció de l'Alcúdia d'Elx (CIL II 3555 = IRILADT 3).¹⁰

— Una inscripció que en realitat prové del Tossal de Manises, prop d'Alacant, és a dir, en el territori de l'antiga *Lucentum*, però que per la tradició ha estat adscrita també a *Ilici*¹¹ (CIL II 3567 = IRILADT 79).

— Una inscripció de Xàtiva (CIL II 3626 = IRSaetabis² 18).¹²

9. Girona, Arxiu Capítular, ms. 1492; *vid.* Maria Antonia ADROHER BEN (1956-1957), «Estudios sobre el manuscrito *Petri Michaelis Carbonelli adversaria* 1949 del Archivo Capítular de Gerona», *Anuario del Instituto de Estudios Gerundenses*, núm. 11, p. 109-162. Per als interessos epigràfics de Carbonell, *vid.* Alejandra GUZMÁN ALMAGRO (2004), «La transmisión de falsos epigráficos de *Hispania*: Una revisión de fuentes para CIL II, 383*», a *Antiqua Iuniora: En torno al Mediterráneo en la antigüedad*, Saragossa, p. 67-68, i Xavier ESPLUGA i Alejandra GUZMÁN (2010), «Inscripciones béticas en la sylloge epigráfica de Pere Miquel Carbonell, archivero de Fernando el Católico», a *Humanismo y pervivencia del mundo clásico: Homenaje al profesor Antonio Prieto*, Alcañiz i Madrid, vol. IV, p. 2255-2262.

10. CIL II 3555 = CIL II, *Supplementum*, p. LXXIX i 957 = Josep CORELL *et al.* (1999), *Inscripcions romanes d'Ilici, Lucentum, Allon, Dianium i els seus respectius territoris* (= IRILADT), València, p. 52-54, núm. 3.

11. CIL II 3567 = CIL II, *Supplementum*, p. LXXIX = IRILADT 79 = *Année Epigraphique* (= AE) 1990, 660b = *Hispania Epigraphica* (= HEp) 1, 69.

12. CIL II 3626 i p. 711 = CIL II, *Supplementum*, p. LXXIX i 960 = Josep CORELL (amb la col·laboració de Xavier Gómez) (2006), *Inscripcions romanes del País Valencià*, vol. III: (*Saetabis i el seu territori*), València, Universitat de València, col·l. «Fonts Històriques Valencianes», p. 61, n. 18, (= IRSaetabis²).

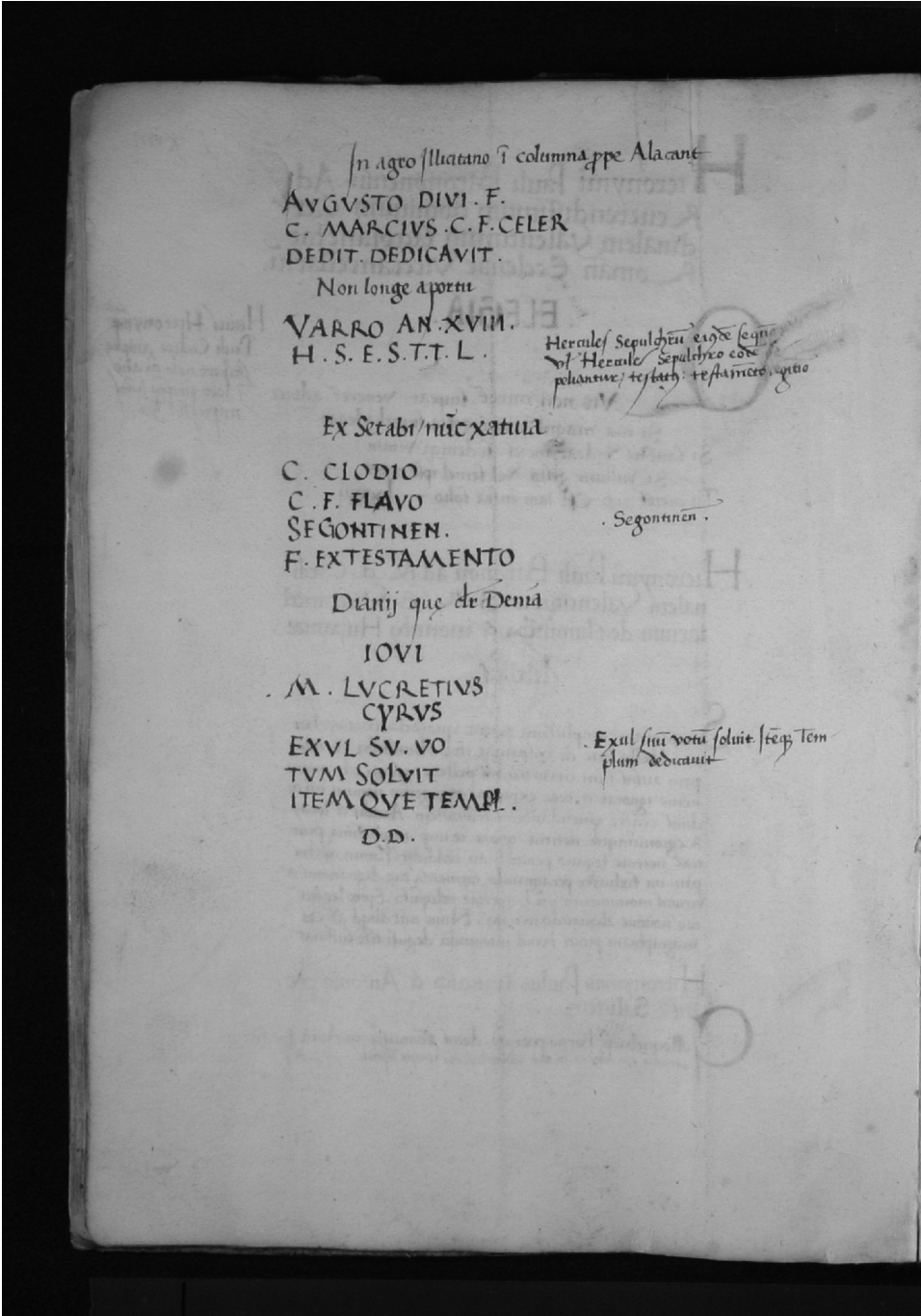

FIGURA 1. Girona, Arxiu Capitular, ms. 1492 [ms. miscel·lani de P. M. Carbonell], f. 14v.

— Una inscripció de Dénia (CIL II 1965 = IRILADT 175), classificada per Hübner a Màlaga,¹³ perquè a la recopilació de Ferrarini¹⁴ compareixia aquesta darrera localització.

Dues d'aquestes inscripcions (CIL II 3567 = IRILADT 79 i CIL II 1965¹⁵ = IRILADT 32) presenten problemes de localització geogràfica, causats per discrepàncies entre els diversos autors de la tradició de l'*Antiquissimus* i de l'*Antiquus*.

a) CIL II 3567 = IRILADT 79: Carbonell situa aquesta inscripció, en les dues vegades que la cita (en aquest foli XIVV i, de nou, en el foli XXXVIIIIV, on torna a ser mencionada una segona vegada) «non longe a portu» immediatament sota CIL II 3555, ubicada «in agro Ilicitano i(n) columna prope Alacant».¹⁶ Aquesta mateixa localització presenten, segons sembla, el *Codex Filonardianus*,¹⁷ la primera secció de l'*Anonymus Valentinus*¹⁸ i la miscel·lània epigràfica d'Antonio Agustín.¹⁹ Alguns autors l'han considerat procedent d'*Ilici*, perquè la inscripció anterior portava la referència «in agro Ilicitano». Ara bé, en realitat, s'ha de llegir «non longe a portu» (*scilicet*, «d'Alacant»), perquè aquest darrer topònim «Alacant» és la darrera paraula de la localització immediatament anterior. Per tant, sembla lícit de considerar CIL II 3567 = IRILADT 79 procedent del Tossal de Manises, localitat situada, efectivament, prop d'Alacant, i adscriure-la en conseqüència al territori de l'antiga *Lucentum*, com ja feren Josep Corell *et al.*²⁰ (i no pas a *Ilici* o al seu territori, com figura a CIL).

13. CIL II 1965 = IRILADT, p. 270-271, núm. 175.

14. *Vide infra*, p. 251 i s.

15. CIL II 1965 = ILER 92 = IRILADT, p. 32, p. 270-271, núm. 175.

16. No és veritat que Carbonell la situï «in agro Ilicitano, non longe a portu» com afirma Josep CORELL, IRILADT, p. 147, n. 151. Simplement diu «non longe a portu» (*scilicet*, del port d'Alacant).

17. Berlín, Staatsbibliothek zu Preussischen Kulturbesitz, ms. Lat. 61 (*Codex Filonardianus*), f. 80 (*cf.* CIL II, *Supplementum*, p. LXXIX).

18. *Vid.* Helena GIMENO (1997), *Historia de la investigación epigráfica en España en los siglos XVI y XVII a la luz del recuperado manuscrito del Conde de Guimerá*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, p. 84, núm. 73 (localitzada a «Alicante»). El ms. diu «Ibidem» (i com que va sota CIL II 3555), s'ha de sobreentendre «in agro Ilicitano prope Alacant».

19. Madrid, Biblioteca Nacional, ms. 5781, f. 76. Per a la miscel·lània epigràfica d'Agustín, *cf.* Joan CARBONELL, Helena GIMENO, Graciela VARGAS (1992), «Las inscripciones de los "adversaria" de Antonio Agustín del ms. 5781 (= Q 87) de la Biblioteca Nacional de Madrid», *Epigraphica*, núm. 54, p. 167-190, part. p. 176.

20. IRILADT, p. 147-148, núm. 79, i n. 151.

b) CIL II 1965²¹ = IRILADT 32: Hübner havia atribuït aquest epígraf a Màlaga, perquè aquesta és la localització que apareix a Ferrarini. Ara bé, com que els folis del *Codex Regiensis* del carmelita de Reggio que recullen inscripcions d'Hispania presenten un cert desordre, en haver estat barrejades inscripcions de procedència diversa (desordre que no sé si imputar al mateix Ferrarini o a la seva font),²² i la resta de la tradició, en particular Carbonell i altres autors de la tradició del *Antiquus* ubiquen aquesta inscripció a Dénia (i, de vegades, amb més concreció, a Mirarrosa, localitat propera de Dénia), cal pensar que la indicació de Ferrarini és errònia. Caldria, doncs, donar la raó a Corell, quan sosté que CIL II 1965 = IRILADT 32 s'ha de considerar pertinent al territori de Dénia.²³

TAULA 1
PRIMERA SECCIÓ D'INSCRIPCIONS VALENCIANES

Foli	Inscripció	Procedència	Localització de Carbonell	Text
14v	CIL II 3555 = IRILADT 3	L'Alcúdia d'Elx	«in agro Ilicitano i(n) columna p(ro)pe Alacant»	AVGVSTO DIVI F. C. MARCIVS C.F. CELER DEDIT DEDICAVIT
14v	CIL II 3567 = IRILADT 79	El Tossal de Manises	«Non longe a portu»	VARRO AN. XVIII. H.S.E.S.T.T.L.
14v	CIL II 3626 = IRSaetabis ² 18	Xàtiva	«Ex Saetabi nu(n)c Xativa»	C. CLODIO C.F. FLAVO SEGONTINEN. F. EX TESTAMENTO
14v	CIL II 1965 = IRILADT 175	Dénia (Mirarrosa)	«Dianij qu(a)e d(icitu)r Denia»	M. LVCRETIVS CYRVS EXVL SV.VO TVM SOLVIT ITEMQVE TEMPL. D.D.

FONT: Girona, Arxiu Capitular, ms. 1492 [ms. miscel·lani de P. M. Carbonell], f. 14v.

21. CIL II 1965 = ILER 92 = IRILADT, p. 32, p. 270-271, núm. 175.

22. *Vide infra*. Sobre la presència d'aquest material epigràfic hispà a Ferrarini, *vid.* ESPLUGA (2009).

23. *Vid.* el comentari de J. Corell a IRILADT, p. 32 i 270-271, núm. 175.

2.2. La segona secció

Aquestes inscripcions valencianes (*vid.* la figura 2 i la taula 2) estan formades per un parell de textos, que han estat afegits, també en un moment posterior, al marge dret del *recto* del foli XIX, ocupat prèviament per tot un seguit d'inscripcions de la Bètica.

Les dues inscripcions —que sovint es transmeten una rere l'altra a la resta de la tradició— presenten problemes de localització. A Carbonell, sota la localització «Dianii i(n) templo in base», compareix el dibuix d'un pedestal amb el text «TVRRI / GENIO», escrit a l'interior del camp epigràfic (figura dibuixada de la mateixa manera al *Codex Filonardianus*, senyal que aquest manuscrit i Carbonell tenen una font, en última instància, comuna).²⁴ Al costat del pedestal, ha estat escrit el text de CIL II 164* = IRILADT VII. Per tant, podria semblar lícit —encara que no crec que sigui encertat— suposar que la ubicació «Dianii i(n) templo in base» s'ha de referir simultàniament als dos textos.

A Ferrarini, la primera inscripció CIL II 1433 = IRILADT 104, que apareix rere una inscripció de Màlaga, és ubicada «in villa Zolofsa, in te(m)plo i(n) base», raó per la qual Hübner —dubitativament— l'adscriu a Tólox, població de la província de Màlaga. Ara bé, tal com va demostrar Corell, sota aquesta denominació «villa Zolofsa» (en realitat, la seqüència *fs* és una forma gràfica de resoldre la doble sibilant *ss*), present a Ferrarini, cal entendre «la Vil·la Joiosa».²⁵ La *z* inicial reproduceix —com en alguns dialectes italians— el so de la fricativa palatal sonora, mentre que la *l* ha de correspondre a una *i* original.

Aquesta inscripció no condemnada per Hübner com a falsa, també presenta alguns problemes. Ferrarini la localitza «in villa Zolossa in te(m)plo i(n) base» i que s'ha de referir a la Vil·la Joiosa (com proposà Corell *et al.*) i no pas a la localitat de Tólox, com suposà Hübner. Normalment, el text que transmet la tradició «Turri / genio» es corregeix en *Turri(s)/genio*, tot considerant-la una dedicació al «geni de la torre» (amb majúscula o minúscula, segons les interpretacions). Aquesta interpretació és força estranya, ja que no sembla que

24. CIL II 1433 = CIL II, *Supplementum*, p. LXXVII i LXXIX = IRILADT, p. 181-182, núm. 104.

25. Josep CORELL *et al.* (1994), *Inscripcions romanes de Saetabis i el seu territori*, València, Nau de Llibres (amb la col·laboració de X. Gómez i C. Ferragut) (= IRSaetabis¹), p. 181-183, núm. 104 (no pas núm. 103 com figura a les concordances). Ja Hübner havia notat dubtes sobre aquesta atribució. Cf. CIL II, p. 194.

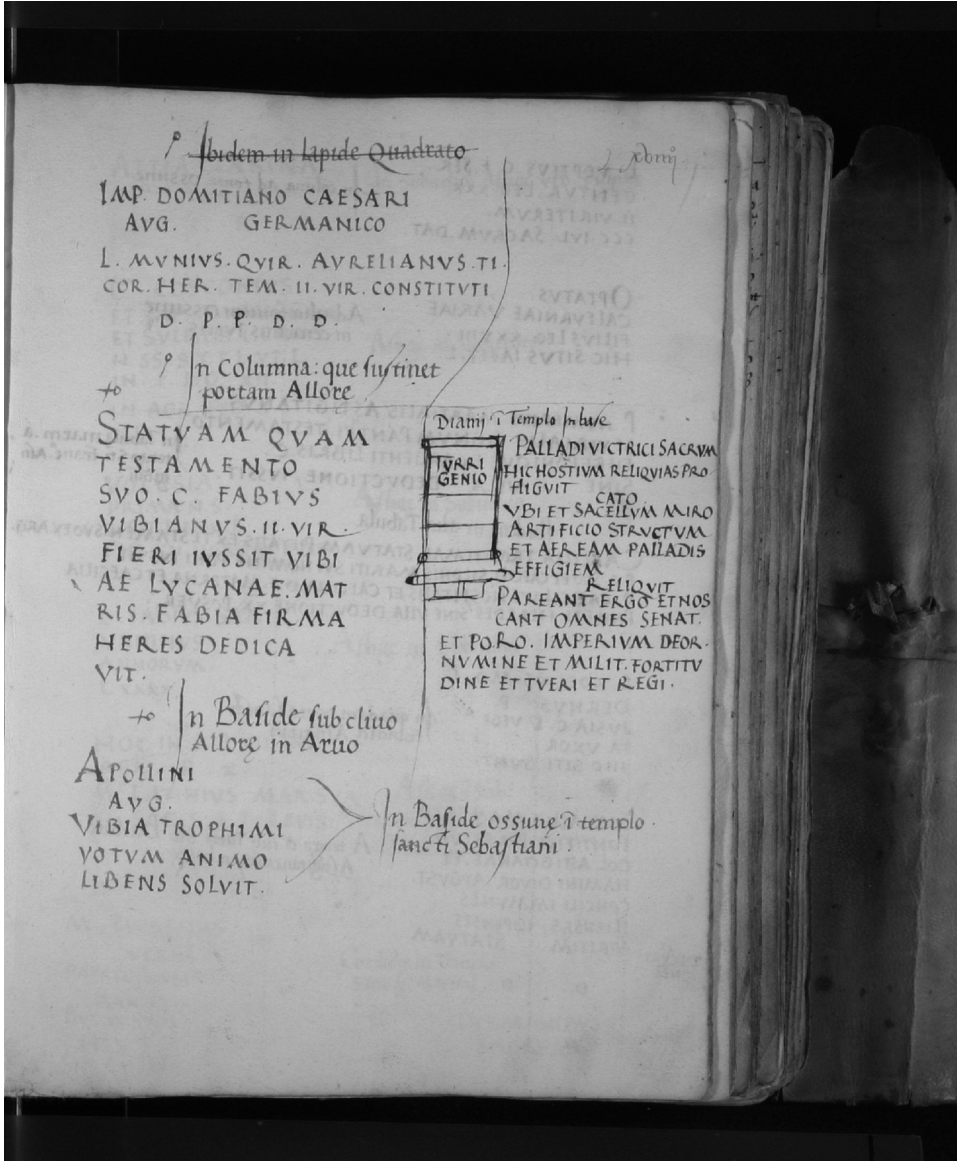

FIGURA 2. Girona, Arxiu Capítular, ms. 1492 [ms. miscel·lani de P. M. Carbonell], f. 19r.

es coneguin altres dedicacions semblants. Tampoc no hi ha documentats epigràficament el «geni de la torre» o el «geni d'una torre», ni una localitat anomenada *Turris* a les proximitats. Ara bé, a les proximitats de la Vila hi ha un riu, Torres, i un sepulcre romà anomenat popularment *torre d'Hèrcules*.

La segona inscripció, CIL II 164* = IRILADT VII, fou classificada per Hübner entre les falses de Màlaga, perquè depenia novament del testimoni de Ferrarini, autor que la situa explícitament «apud Malagam urbem». Altres branques de la tradició —Choler, Alciati, Bologni— la ubiquen a la Vil·la Joviosa (fruit amb tota probabilitat d'una confusió amb la localització de la inscripció anterior, amb la qual sovint ha estat transmesa, formant un tàndem). Ara bé, Carbonell i la tradició de l'*Antiquus* la ubiquen —de forma quasi unànime— a Dénia. Peutinger també la situa «Dianii ad XX lapidem supra mare». A més, del testimoni d'Escolano, es dedueix que la inscripció, considerada vertadera, fou vista «por sus ojos puesta entre otras en la hermita de Santa Paula [*scilicet*, de Dénia]; y que un *nuncio del papa* que se bolvia de España a Roma, embarcándose en Denia, dando primero vista a todas sus antigüedades, tropezó como Romano en ésta de su famoso Catón y la pidió por cortesía y se la llevó»²⁶ (la cursiva és meua). Per totes aquestes raons, i també

TAULA 2
SEGONA SECCIÓ D'INSCRIPCIONS VALENCIANES

Foli	Inscripció	Localització de Carbonell	Text
19r	CIL II 1433 = IRILADT 104	«Dianii i(n) templo in base»	TVRRRI GENIO
19r	CIL II 164* = IRILADT VII	(se sobreentén localització anterior?)	PALLADI VICTRICI SACRVM HIC HOSTIVM RELIQVIAS PRO- FLIGVIT CATO VBI ET SACELLVM MIRO ARTIFICIO STRVCTVM ET AEREAM PALLADIS EFFIGIEM RELIQVIT PAREANT ERGO ET NOS CANT OMNES SENAT. ET PORO IMPERIVM DEOR. NVMINE ET MILIT. FORTITV- DINE ET TVERI ET REGI

FONT: Girona, Arxiu Capitular, ms. 1492 [ms. miscel·lani de P. M. Carbonell], f. 19r.

26. Gaspar ESCOLANO (1610-1611), *Décadas de la historia de la insigne y coronada ciudad y Reino de Valencia*, València, vol. II, p. 155 (citat per IRILADT, p. 331). La notícia d'Escolano pot amagar una part de la veritat. De totes maneres, trobo molt interessant la presència a Dénia d'un nunci del papa —de nacionalitat romana?— interessat en les *antiquitates* de Dénia. Faltaria només saber l'època del viatge.

pel contingut de la inscripció, em sembla més lògic acceptar que la inscripció —falsa— ha estat creada pensant en Dènia.

2.3. La tercera secció

Força més àmplia (*vid.* la figura 3 i la taula 3), comença en el *verso* del foli xxv (sense guardar relació amb les inscripcions presents fins aleshores). S'estén pel *verso* del foli xxv, *recto* i *verso* del foli xxvi, on deixa pas a una altra sèrie d'inscripcions hispanes (en concret, les inscripcions del pont d'Alcàntara).²⁷

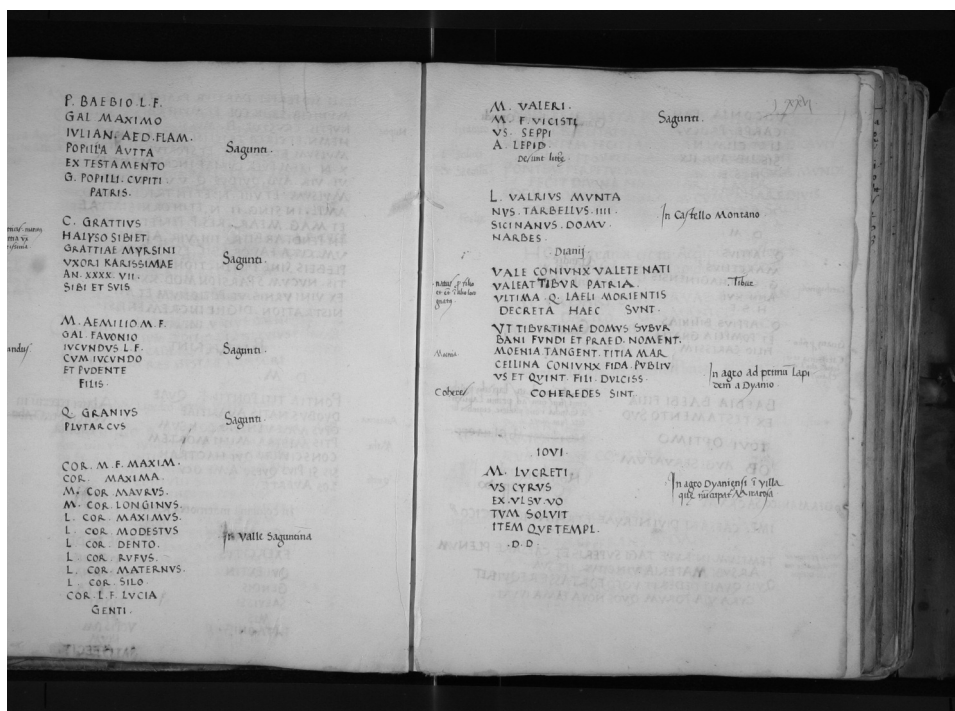

FIGURA 3. Girona, Arxiu Capitular, ms. 1492 [ms. miscel·lani de P. M. Carbonell], f. 25v-26r.

27. Per a les inscripcions del pont d'Alcàntara, *vid.* Joan CARBONELL, Helena GIMENO, Armin U. STYLOW (2007), «Pons Traiani, Qantara Es-Saif, Puente de Alcàntara: problemas de epigrafía, filología e historia», a *Acta XII Congressus Internationalis Epigraphiae Graecae et Latinae*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, p. 247-258; Helena GIMENO (1995), «La inscripció del dintel del temple de Alcàntara (CIL II, 761): Una perspectiva diferent», *Epigraphica*, núm. 57, p. 87-145.

Aquesta tercera sèrie valenciana s'inicia amb tot un seguit d'inscripcions de Sagunt i del seu territori (probablement, així s'ha d'entendre les localitzacions «in valle Saguntina» i «in castello Montano»). En concret, hi ha cinc inscripcions adscrites a Sagunt mitjançant la denominació culta «Sagunti»,²⁸ una inscripció (CIL II 3896 = CIL II²/14, 644) localitzada «in valle Saguntina» i que ha de procedir —versemblantment— d'alguna localitat del rerepaís de Morvedre,²⁹ i, finalment, una inscripció (CIL II 3876) ubicada «in castello Montano» (*Montano*, escrit amb majúscules a la síl·logue de Carbonell).³⁰

Aquesta darrera localitat —*Castello Montano*— resulta difícil d'identificar, ja que no sembla correspondre a cap topònim proper a Sagunt. Ara bé, aquesta inscripció presenta també problemes de localització a la resta de la tradició. Peutinger la situa «ad Petres arcem», raó per la qual s'ha atribuït a la localitat de Petrés, prop de Sagunt. Escolano la ubica en el terme de Gausa, també prop de Sagunt. Per tant, a falta de més dades, tal vegada la indicació de Carbonell —*castello Montano* (derivada de la seva font)— s'hagi d'interpretar com una denominació de lloc comú (*castello montano*), com ja feren Josep Corell *et al.* Per tant, podria ser lícit proposar, com a hipòtesi de treball, que hagués estat trobada en un castell, ubicat en alguna muntanya propera a Sagunt, entre Petrés i Gausa (molt probablement el mateix castell de Petrés). Notar que a la inscripció el personatge duu el *cognomen* «Muntanus», cosa que pot haver condicionat la indicació topogràfica.

Rere les saguntines, hi ha dues inscripcions dubtoses: una inscripció falsa de Dénia (CIL II 363* = IRILADT II),³¹ seguida d'una altra inscripció d'aquesta mateixa zona, en concret CIL II 1965 = IRILADT 175, que ja ha sortit a la primera secció del manuscrit de Carbonell. Aquest cop, però, la inscripció no es localitza a Dénia, sinó «in agro Dyaniensi i(n) villa qu(a) nuncupat(ur) Mirarosa».

28. Es tracta de CIL II 3856: CIL II, *Supplementum*, p. XLVII i 967 = CIL II²/14, 354 (a la torre Barraia o Barranó, o de Sant Pere o de la Moneda, de Morvedre); CIL II 3914, p. XLVII = CIL II²/14, 479 (al paviment de l'església de Sant Bernat de Morvedre); CIL II 3877 = CIL II²/14, 380 (a les escales de la catedral? de Morvedre); CIL II 3913 = CIL II²/14, 476 (en el raval de Sant Salvador de Morvedre); CIL II 3940; CIL II, *Supplementum*, p. XLVII i 967 = CIL II²/14, 533 (en el paviment de l'església de Sant Bernat de Morvedre).

29. CIL II 3896, p. XLVII, 967 = CIL II²/14, 644. S'adscriu explícitament a Benifairó de les Valls.

30. CIL II 3876 = CIL II²/14, 625.

31. CIL II 363* = IRILADT, p. 328, núm. II.

La part final d'aquesta tercera secció està formada per quatre inscripcions de Gandia i del seu territori (en concret de Daimús i Oliva).³² Només sobre aquesta última inscripció d'Oliva s'han avançat dubtes sobre la seva autenticitat.

TAULA 3
TERCERA SECCIÓ D'INSCRIPCIONS VALENCIANES

Foli	Inscripció	Procedència	Localització de Carbonell	Text
25v	CIL II 3856 = CIL II ² /14 354	Sagunt	«Sagunti»	P. BAEBIO L.F. GAL. MAXIMO IVLIAN. AED. FLAM. POPILIA AVITA EX TESTAMENTO G. POPILI CVPITI PATRIS
25v	CIL II 3914 = CIL II ² /14 479	Sagunt	«Sagunti»	C. GRATTVIS HALYSO SIBI ET GRATTIAE MYRSINI VXORI KARISSIMAE AN. XXXX VII SIBI ET SVIS
25v	CIL II 3877 = CIL II ² /14 380	Sagunt	«Sagunti»	M. AEMILIO M.F. GAL. FAVONIO IVCVNDVS LF. CVM IVCVNDO ET PVDENTE FILIS

32. Es tracta de CIL II 3605 = CIL II 5972 = Josep CORELL *et al.* (1993), *Las inscripciones romanas de la Safor (Valencia)*, Madrid, núm. 36 (= IRSafor 36) = IRILADT, p. 320-322, núm. 219 = HEp 9, 573 = AE 1983, 606 = Géza ALFÖLDY (1983), «Epigraphica Hispanica IV*. Voconia Pax, ein Störenfried in der römischen Epigraphik Hispaniens», *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* (= ZPE), núm. 53, p. 103-111 (de Gandia); CIL II 3602 = IRILADT, p. 318-319, n. 217 = HEp 9, 572 (de Gandia); CIL II 3616 = IRILADT, p. 314-315, n. 214 = HEp 1, 624 (de Daimús); CARBONELL, GIMENO i VARGAS (1992), p. 176, nota 20 = HEp 1995, 795 (de Oliva) = IRILADT, p. 330, núm. v (el manuscrit dels *Adversaria* d'Agustín sembla dependre del testimoni de Carbonell). *Vid.* també Xavier GÓMEZ I FONT (2001), «De codicibus librisque antiquis ad res epigraphicas inlus-trandas», *Studia Philologica Valentina*, núm. 5 (exemplar dedicat a *Epigrafies: Homenatge a Josep Corell*), n. s. 2, p. 215-233, part. p. 222.

TAULA 3 (*Continuació*)
 TERCERA SECCIÓ D'INSCRIPCIONS VALENCIANES

<i>Foli</i>	<i>Inscripció</i>	<i>Procedència</i>	<i>Localització de Carbonell</i>	<i>Text</i>
25v	CIL II 3913 = CIL II ² /14 476	Sagunt	«Sagunti»	Q. GRANIVS PLVTARCVS
25v	CIL II 3896 = CIL II ² /14 644	?	«In Valle Saguntina»	COR. F. MAXIM. COR. MAXIMA M. COR. MAVRVS M. COR. LONGINVS L. COR. MAXIMVS L. COR. MODESTVS L. COR. DENTO L. COR. RVFVS L. COR. MATERNVS L. COR. SILO COR. L. F. LVCIA GENTI
26r	CIL II 3940 = CIL II ² /14 533	Sagunt	«Sagunti»	M. VALERI M. F. VICISTI VS SEPII A. LEPID.
26r	CIL II 3876 = CIL II ² /14 625	Petrés? Gausa?	«in Castello Montano»	L. VALERIVS MVNTA- NVS TARBELLVS IIII SICINANVS DOMV NARBES
26r	CIL II 363* = IRILADT II	Dénia	«Dianij» «in agro ad primu(m) lapide »	VALE CONIVNX VALETE NATI / VALEAT TIBVR PATRIA / VLTIMA Q. LAELI MORIENTIS / DECRETA HAEC SVNT / VT TIBVRTINAE DOMVS SVBVR/BANI FVNDI ET PRAEDIA NOMENT. / MOENIA TANGENT TITIA MAR/CELLINA

TAULA 3 (*Continuació*)
 TERCERA SECCIÓ D'INSCRIPCIONS VALENCIANES

<i>Foli</i>	<i>Inscripció</i>	<i>Procedència</i>	<i>Localització de Carbonell</i>	<i>Text</i>
				CONIVNX FIDA PVBLIV/VS ET QVINT. FILI DVLCISS./ COHE- REDES SINT
26r	CIL II 1965 = IRILADT 270	Mirarrosa	«In agro Dyaniensi i(n) villa qu(a)e nuncupat(ur) Mirarosa»	IOVI M. LVCRETI- VS CYRVS EX VISV VO- TVM SOLVIT ITEMQVE TEMPL. D.D.
26v	CIL II 3605 = CIL II 5972 = IRILADT 219	Gandia	«Gandiae in limini oppidi»	VOCONIA PAN- CARPE PROCV- LI ET CLIMEN- SIS LIB. ANN. ILX H.S.E.
26v	CIL II 3602 = IRILADT 217	Gandia	«Gandi(a)e»	a) D.M. Q. APPIVS MARCELIVS G. CARTHAGINENSIS ANN. XVI H.S.E. b) Q. APPIVS BITHNIAS ET POMPEIA GNATI FILIO CARISSIMA
26v	CIL II 3616 = IRILADT 214	Daimús	«templu(m) quadratis lapidibus pulcherrim(a)e structum ad primum lapidem a Gandia i(n) qua pariete eiusodi litter(a)e sunt incis(a)e»	BAEBIA BAEBI FILIA EX TESTAMENTO SVO
26v	HEp 1995, 795	Oliva	«Non longe ab Oliva oppido»	IOVI OPTIMO OB AVG. SERVATVM

2.4. La quarta secció

La part final del *verso* del foli 27 i l'inici del *recto* del foli 28 reпрèn la sèrie d'inscripcions valencianes, constituïda per la tercera secció, després de la interrupció que han suposat les inscripcions del pont d'Alcàntara (que es desenvolupen entre el final del *verso* del foli 26 i el *verso* 27) i una sola inscripció de Màlaga (CIL II 4691), present a la primera part del foli 27. Per tant, s'ha de considerar relacionades amb la secció tercera. Les inscripcions d'aquesta quarta secció (*vid.* la figura 4 i la taula 4) són ubicades a Sagunt (*Sagunti*).

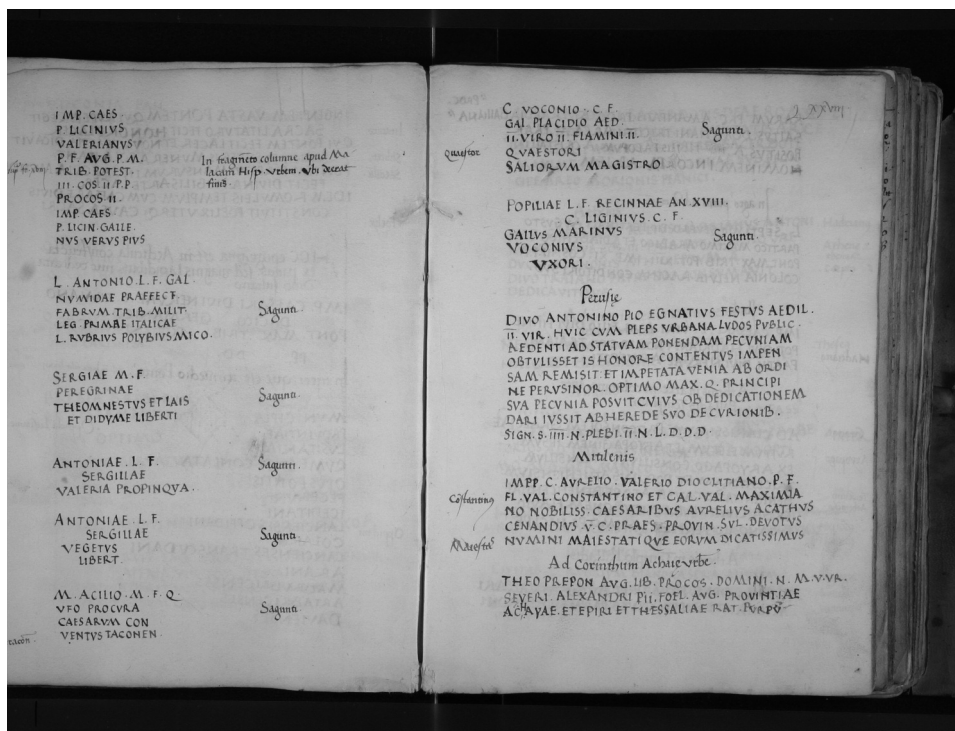

FIGURA 4. Girona, Arxiu Capitular, ms. 1492 [ms. miscel·lani de P. M. Carbonell], f. 27v-28r.

TAULA 4

QUARTA SECCIÓ D'INSCRIPCIONS VALENCIANES A LA SÍL·LOGUE EPIGRÀFICA DE CARBONELL

<i>Foli</i>	<i>Inscripció</i>	<i>Localització de Carbonell</i>	<i>Text</i>
27v	CIL II 3850 = CIL II ² /14 346	«Sagunti»	L. ANTONIO L.F. GAL NVMIDAE PRAEFECT. FABRVM TRIB. MILIT. LEG. PRIMAE ITALICAE L. RVBRIVS POLYBIVS MICO
27v	CIL II 3848 = CIL II ² /14 344	«Sagunti»	SERGIA M.F. PEREGRINAE THEOMNESTVS ET LAIS ET DIDYME LIBERTI
27v	CIL II 3847 = CIL II ² /14 342	«Sagunti»	ANTONIAE L.F. SERGILLAE VALERIA PROPINQVA
27v	CIL II 3846 = CIL II ² /14 342	«Sagunti»	ANTONIA L.F. SERGILLAE VEGETVS LIBERT.
27v	CIL II 3840 = CIL II ² /14 333	«Sagunti»	M. ACILIO M.F.Q. VFO PROCVRA. CAESARVM CON- VENTVS TACONEN.
28r	CIL II 3865 = CIL II ² /14 365	«Sagunti»	C. VOCONIO C.F. GAL. PLACIDIO AED. II VIRO II FLAMINI II QVAESTORI SALIORVM MAGISTRO
28r	CIL II 3866 = CIL II ² /14 367	«Sagunti»	POPILIAE L.F. RECINNAE AN. XVII C. LIGINIVS C.F. GALLVS MARINVS VOCONIVS VXORI

FONT: Girona, Arxiu Capitular, ms. 1492 [ms. miscel·lani de P. M. Carbonell], f. 27v-28r.

2.5. La cinquena secció

Aquestes inscripcions (*vid.* la figura 5, *vid.* la taula 5) es troben a la part final del *verso* del foli xxxviii. Després d'una llarga sèrie d'inscripcions de Milà i d'Itàlia, i abans d'una llista d'abreviatures romanes, Carbonell ha disposat, segons sembla en un últim moment, el text de diverses inscripcions procedents del litoral meridional valencià i de Múrcia en dues columnes, en el marge inferior del foli (senyal, probablement, que han estat afegides en un segon moment, aprofitant un espai que havia quedat inicialment en blanc). La sèrie consta d'una inscripció falsa de Múrcia, dedicada a Càstor i Pòllux (CIL II 356*), de dues inscripcions, anteriorment ja aparegudes, procedents de l'Alcúdia d'Elx (CIL II 3555 = IRILADT 3) i del Tossal de Manises (CIL II 3567 = IRILADT 79) i, al final, una inscripció de Xàtiva, també citada anteriorment (CIL II 3626 = IRSaetabis² 18).

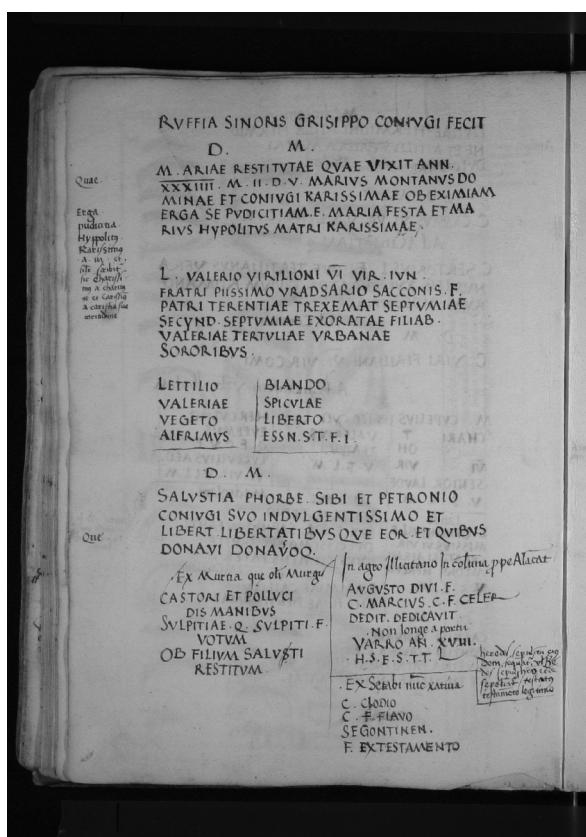

FIGURA 5. Girona, Arxiu Capitular, ms. 1492 [ms. miscel·lani de P. M. Carbonell], f. 38v.

TAULA 5
CINQUENA SECCIÓ D'INSCRIPCIONS VALENCIANES A LA SÍL·LOGUE EPIGRÀFICA
DE CARBONELL

<i>Foli</i>	<i>Inscripció</i>	<i>Procedència</i>	<i>Localització</i>	<i>Text</i>
38v	CIL II 356*	Múrcia	«Murtia»	CASTORI ET POLLVCI DIS MANIBVS SVLPITIAE Q. SVLPITI F. VOTVM OB FILIVM SALV<S>TI RESTITVM
38v	CIL II 3555 = IRILADT 3	L'Alcúdia d'Elx	«in agro Ilicitano in coluna p(ro)pe Alaca(n)t»	AVGVSTO DIVI F. C. MARCIVS C.F. CELER DEDIT DEDICAVIT
38v	CIL II 3567 = IRILADT 79	El Tossal de Manises	«Non longe a portu»	VARRO AN. XVIII H.S.E.S.T.T.L.
38v	CIL II 3626 = IRSaetabis ² 18	Xàtiva	«Ex Setabi nu(n)c Xativa»	C. CLODIO C.F. FLAVO SEGONTINEN. F. EX TESTAMENTO

FONT: Girona, Arxiu Capítular, ms. 1492 [ms. miscel·lani de P. M. Carbonell], f. 38v.

2.6. Conclusió

De la unió de totes aquestes seccions, es pot reconstruir el mètode de treball i de còpia de Carbonell.

a) Probablement, la primera i, amb tota probabilitat, la segona i la cinquena seccions han estat incorporades en un segon moment, aprofitant l'espai que anteriorment havia quedat en blanc. Aquestes tres seccions devien de formar a la font de Carbonell originalment una unitat, amb aquest ordre (o l'invers): Múrcia, l'Alcúdia d'Elx, Tossal de Manises, Xàtiva, Dénia, Mirarrosa. Cal notar que algunes inscripcions (en particular, CIL II 3555 i CIL II 3567) podien aparèixer duplicades a la font utilitzada, ja que apareixen dues vegades a Carbonell (a la primera i a la quarta secció respectivament) i també dues vegades a Peutinger, separades per poc espai. L'ordre original de la

font d'on ha copiat Carbonell bé podria correspondre precisament a la part final de l'*Antiquus* en la reconstrucció oferta per H. Oldenberg i reproduïda al *Supplementum* de CIL II (*vid.* la taula 6).

Una d'aquestes inscripcions —en concret CIL II 3626 = IRSaetabis² 18— ja era coneguda en els cercles humanistes de Roma abans de 1491.³³ Una part d'aquestes seccions també és present en la tradició de l'*Antiquissimus*, en concret, a la darrera síl·logue de Ferrarini (*circa* 1486). Formaven, doncs, aquestes tres seccions una única seqüència que podria haver ja estat continguda en aquesta (primera) síl·logue hispana (avui perduda)?

b) La tercera i la quarta secció formen un continuum separat primer per dues inscripcions del territori de Dénia i, en un segon moment, per les inscripcions del pont d'Alcàntara i una inscripció de Màlaga, totes elles conegudes per la tradició de l'*Antiquissimus* (són presents a la darrera síl·logue de Michele Fabrizio Ferrarini) (*vid.* la taula 7). Les inscripcions saguntines que configuren la part inicial i final compareixen (excepte CIL II 3840) en una part de la tradició de l'*Antiquus* (en concret, a De Sieder i al *Codex Filonardianus*), amb un ordre diferent, emperò, del que compareixen a Carbonell. En canvi, la seqüència d'inscripcions de Gandia i el seu territori no compareix ni en la tradició de l'*Antiquissimus* ni en la tradició de l'*Antiquus*. Carbonell és, per tant, el primer autor que ens informa sobre aquestes inscripcions.

L'ordre divers que presenten les inscripcions de Sagunt i la novetat que representen les inscripcions de Gandia —de les quals Carbonell sembla el primer informador i que no estan presents a la tradició de l'*Antiquissimus* ni de l'*Antiquus*— sembla poder avalar que, si més no, en aquestes seccions, Carbonell pogué utilitzar una font diversa d'aquestes tradicions.

TAULA 6

LES SECCIONS 1, 2 I 5 DE CARBONELL COMPARADES AMB LA RESTA DE LA TRADICIÓ DE L'*ANTIQUISSIMUS* I DE L'*ANTIQUUS*

Inscripció	Localitat	Ferrarini	De Sieder	Filonardianus	Peutinger	Sanuzzo	Carbonell
CIL II 356*	Múrcia	∅	90	78	83	75	38v, 1
CIL II 3555 = IRILADT 3	L'Alcúdia d'Elx	∅	91	79	84-88	76	38v, 2-14v, 1

33. *Vide infra.*

TAULA 6 (*Continuació*)

LES SECCIONS 1, 2 I 5 DE CARBONELL COMPARADES AMB LA RESTA DE LA TRADICIÓ DE L'ANTIQUISSIMUS I DE L'ANTIQUUS

<i>Inscripció</i>	<i>Localitat</i>	<i>Ferrarini</i>	<i>De Sieder</i>	<i>Filonardianus</i>	<i>Peutinger</i>	<i>Sanuzzo</i>	<i>Carbonell</i>
CIL II 3567 = IRILADT 79	Tossal de Manises	∅	92	80	85-87	77	38v, 3-14v, 2
CIL II 3626 = IRSaetabis ² 18	Xàtiva	∅	93	81	86	78	38v, 4-14v, 3
CIL II 1965 = IRILADT 175	Dénia?	CLXXv, 6	∅	82	89	79	14v, 4-26r
CIL II 164* = IRILADT VII	Dénia?	CLXXr, 1	94	83	90	80	19r
CIL II 1433 = IRILADT 104	Dénia	CLXXv, 8	95	84	91	∅	19r
CIL II 363* = IRILADT II	Dénia	CLXXv, 7	97	85	92	81	26r

FONT: CIL II i recerca pròpia.

TAULA 7

LES SECCIONS 3 I 4 DE CARBONELL COMPARADES AMB LA RESTA DE LA TRADICIÓ DE L'ANTIQUISSIMUS I DE L'ANTIQUUS

<i>Inscripció</i>	<i>Procedència</i>	<i>Ferrarini</i>	<i>De Sieder</i>	<i>Filonardianus</i>	<i>Peutinger</i>	<i>Sanuzzo</i>	<i>Carbonell</i>
CIL II 3856 = CIL II ² /14 354	Sagunt		72	69	—	—	5v
CIL II 3914 = CIL II ² /14 479	Sagunt		70	—	—	—	25v
CIL II 3877 = CIL II ² /14 380	Sagunt		67	65	25v		
CIL II 3913 = CIL II ² /14 476	Sagunt		59	55	25v		
CIL II 3896 = CIL II ² /14 644	(Sagunt?) ?		60	58v-59	63	57	25v
CIL II 3940 = CIL II ² /14 533	Sagunt		—	—	—	—	26r

TAULA 7 (*Continuació*)
 LES SECCIONS 3 I 4 DE CARBONELL COMPARADES AMB LA RESTA DE LA TRADICIÓ
 DE L'ANTIQUISSIMUS I DE L'ANTIQUUS

<i>Inscripció</i>	<i>Procedència</i>	<i>Ferrarini</i>	<i>De Sieder</i>	<i>Filonardianus</i>	<i>Peutinger</i>	<i>Sanuzzo</i>	<i>Carbonell</i>
CIL II 3876 = CIL II ² /14 625	Petrés? Gausa? Sagunt?		68	66v	—	—	26r
CIL II 363* = IRILADT II	Dénia	CLXXv, 5	97	85	92	81	26r
CIL II 1965 = IRILADT 175r	Mirarrosa	CLXXv, 4	—	82	89	79	26
CIL II 3605 = CIL II 5972 = IRILADT 219v	Gandia		—	—	—	—	26
CIL II 3602 = IRILADT 217	Gandia		—	—	—	—	26v
CIL II 3616 = IRILADT 214	Daimús		—	—	—	—	26v
HEp 1995, 795	Oliva		—	—	—	—	26v
CIL II 759-760	Alcàntara	CLXXv 7	84-86	17, 72-73	16, 77-78	15, 69-70	26v-27r
CIL II 4691	Màlaga	CLXXv	?	?	?	?	27v
CIL II 3850 = CIL II ² /14 346	Sagunt		73	70	—	—	27v
CIL II 3848 = CIL II ² /14 344	Sagunt		61	59	—	—	27v
CIL II 3847 = CIL II ² /14 342	Sagunt		64	62	—	—	27v
CIL II 3846 = CIL II ² /14 342	Sagunt		65	63	—	—	27v
CIL II 3840 = CIL II ² /14 333	Sagunt		—	—	—	—	27v
CIL II 3865 = CIL II ² /14 365	Sagunt		56	57	53	55	28r
CIL II 3866 = CIL II ² /14 367	Sagunt		57	68 ?	54	56	28r

FONT: CIL II i recerca pròpia.

3. INSCRIPCIONS VALENCIANES A LES *CASTIGATIONES PLINIANAE* D'ERMOLAO BARBARO (1492)

En el foli 963 del *Supplementum* al segon volum del CIL,³⁴ Emil Hübner ja havia esmentat la presència a les *Castigationes Plinianaes et in Pomponium Melam* de l'humanista venecià Ermolao Barbaro, publicades a Roma el 1492 i dedicades a Alexandre VI,³⁵ de diverses inscripcions procedents d'Hispania en general, i d'una inscripció procedent de Xàtiva en particular.³⁶

En efecte, en aquesta obra, Barbaro s'ajuda en alguna ocasió del concurs de les inscripcions per tal de corregir i esmenar el text de Plini present a les edicions impreses. En diverses ocasions, especialment a l'hora de sustentar les lectures dels topònims plinians, el patriarca d'Aquileia addueix el testimoni de les inscripcions denominades genèricament *lapides* o *monumenta*. Així,

34. CIL II, *Supplementum*, p. 963.

35. Hermolauus BARBARVS (1492), *Castigationes Plinianaes et in Pomponium Melam*, Roma, Eucharius ARGENTEUS (Silber) (edició *in folio* sense numeració). Hi ha diverses reimpresions d'aquesta mateixa obra efectuades en els anys successius (Roma, 1493; Cremona, 1493) (*vid.* una reedició anastàtica recent a cura de Giovanni Pozzi (ed.) (1973-1978), *Hermolai Barbari Castigationes Plinianaes et in Pomponium Melam*, Pàdua, 4 v.). Segons afirma el mateix Barbaro, l'elaboració d'aquesta obra començà quan era llegat de Venècia prop del papa (és a dir, *post* 1490). Prengué en consideració no només la traducció manuscrita de l'obra de Plini, sinó també les primeres edicions de la *Naturalis Historia*, en particular l'edició romana de 1470, l'edició veneciana de 1472 (a càrrec de Nicola Jenson), i l'edició romana de Sweinheim i Pannartz del 1473 (a cura de Perotti). Pel que fa a les *Castigationes*, en concret, *vid.* entre d'altres, Vincenzo FERA (1990) «Problemi e percorsi della ricezione umanistica», a *Lo spazio letterario della Roma antica*, Roma, Salerno Editore, p. 513-543; Vincenzo FERA (1995), «Un laboratorio filologico di fine Quattrocento: la *Naturalis Historia*», a Oronzo PECERE, Michael D. REEVE (ed.), *Formative stages of Classical Traditions*, Spoleto, p. 435-463; Vincenzo FERA (1994), «Poliziano, Ermolao Barbaro e Plinio», a M. MARANGONI i M. PASTORE STOCCHI (ed.), *Una famiglia veneziana nella storia, i Barbaro. Atti del Convegno di studi in occasione del quinto centenario della morte di Ermolao, Venezia 4-6 novembre 1993*, Venècia, p. 193-234; M. PASTORE STOCCHI (1994), «Ermolao Barbaro e la geografia», a M. MARANGONI i M. PASTORE STOCCHI (ed.), *Una famiglia veneziana nella storia, i Barbaro. Atti del Convegno di studi in occasione del quinto centenario della morte di Ermolao, Venezia 4-6 novembre 1993*, Venècia, p. 101-116. L'editor de la primera edició de les *Castigationes* fou l'alemany Eucharius Silber, el cognom del qual ha estat llatinitzat en *Argenteus*; pel que fa a ell, *vid.* Paola FARENGA (2001), «Le edizioni di Eucario Silber», a Myriam CHIABÒ *et al.* (ed.), *Roma di fronte all'Europa al tempo di Alessandro VI. Atti del Convegno, Città del Vaticano-Roma, 1-4 dicembre 1999*, Roma, vol. III, p. 428 i s.

36. Sobre l'epigrafia de *Saetabis*, *vid.* CIL II, p. 488-492, núm. 3618-3658, i CIL II, *Supplementum*, p. 960, núm. 5976-5983, a banda de les dues actualitzacions degudes a Josep Corell i al seu equip, en particular IRSaetabis¹ i IRSaetabis².

deixant de banda els casos no hispans, Barbaro fa referència a algunes inscripcions de Tarragona, probablement CIL II 4226³⁷ i CIL II 4246.³⁸ A propòsit del nom de *Cascantum*, a banda dels testimonis oferts per l'*Itinerari d'Antoní* i per Ptolemeu, Barbaro menciona l'existència d'uns «antiqui lapides», sense donar-ne ulteriors referències, cosa que en dificulta la identificació.³⁹ A propòsit dels *conventus* del nord-oest peninsular, també cita també l'existència d'uns «vetusti lapides»,⁴⁰ *lapides* que poden correspondre en realitat a una

37. CIL II 4226 = CIL II, *Supplementum*, p. 973 (on Hübner recorda la menció de Barbaro) = Géza ALFÖLDY (1975), *Die Römischen Inschriften von Tarraco*, Berlín, col·l. «Madrider Forschungen», núm. 10 (= RIT) 289. La inscripció se cita amb motiu del comentari a PLIN. *nat.* 3, 3 (21): «Comperio et Lacetanos populos in Hispania fuisse: qd puctus (*sic*) monumentus docet his verbis: Q. Licinio Sylvano Graniano Flam. Aug. Prou. Hisp. Citer. praefecto orae maritimae Latetanae (*sic*) procuratori Augusti C. Terentius Philetus». Aquesta inscripció és recollida només per la tradició de l'*Antiquus*: Martin de Sieder (1503), *Codex Filonardianus*, M. Sanuzzo, C. Peutinger. A l'obra impresa d'Apià apareix unida al text de CIL II 4266 (que en l'*auctarium* de Giocondo figura entre les inscripcions de Còrdova). La inscripció també està present al *Codex Oliva* (Oxford, Bodleian Library, ms. Canon., misc. 349, de finals del segle XV o principis del segle XVI), però això no sembla rellevant, ja que, segons Mommsen, l'autor del *Codex Oliva* hauria copiat del mateix Barbaro. *Vid.* Theodor MOMMSEN, CIL V/2, p. 771, núm. III i Theodor MOMMSEN, CIL IX-X, p. XXXV: «derivatus fere ex Marcanovanis auctusque ex editis libris Pontanis de aspiratione (ed. a. 1481) et Hermolai Barbari castigationibus Plinianis (ed. a. 1492)». La inscripció, manca, segons sembla, al manuscrit gironí de Carbonell.

38. CIL II 4246 = CIL II, *Supplementum*, p. 973 (on Hübner recorda la menció de Barbaro) = ILS 6939 = RIT 327. La inscripció se cita amb motiu del comentari a PLIN. *nat.* 3, 24: «POMPOLONENSES [...] astipulatur et monumentum uetus his verbis: Semproniae. L.f. Placidae Pompaelonensi Flaminicae consensu concili P.H.C. Cornelius Valens maritus S.P.F.» (la cursiva és meva). Aquesta inscripció és recollida també només per una branca de la tradició de l'*Antiquus*: Martin de Sieder (1503), f. 27, *Codex Filonardianus*, f. 30, M. Sanuzzo, f. 28, C. Peutinger, f. 27. També manca, segons sembla, en el manuscrit gironí de Carbonell.

39. La referència apareix en el comentari a PLIN. *nat.* 3, 24: «De Cascanto Antoninus / Ptolomaeus / antiqui lapides». S'ha de referir a la llegenda monetal (*Roman Provincial Coinage* (= RPC) 425-428) que bona part de la tradició (*Codex Filonardianus*, Sanuzzo, Peutinger, fins i tot Carbonell) recull com a inscripció procedent de Tarragona (CIL II 385*).

40. La referència apareix en el comentari a PLIN. *nat.* 3, 18: «In Martiano tamen et Lucremsem et Bracarum conventus legas. Antoninus quoque ac vetusti lapides». No se quins són aquests *vetusti lapides*. Podrien correspondre a la inscripció tarragonina CIL II 4257 = CIL V/2, p. 771 = RIT 308, coneguda per la tradició de l'*Antiquus* (De Sieder, *Codex Filonardianus*, Sanuzzo, Peutinger), on se cita un *Marcus Ulpus C.f. Quir. Reburus* «ex (conventu) Bracaraug(ustano)».

sola inscripció (Barbaro utilitza altres vegades el plural pel singular), en concret la inscripció tarragonina CIL II 4257, coneguda també per la tradició de l'*Antiquus*.⁴¹

Ara bé, Barbaro també coneix l'existència d'una inscripció valenciana, encara que no en citi el text *in extenso*. En efecte, en un comentari a un altre passatge de Plini,⁴² Barbaro declara: «In Antonini Itinere Vaxama [*sic*] sicut *in monumentis marmoreis apud Setabin* Segontinenses a Segontia» (la cursiva és meva). Doncs bé, aquesta inscripció de Xàtiva que menciona un *Segontinien-sis* només pot ser CIL II 3626,⁴³ el text de la qual —«C(aio) Clodio / C(ai) f(ilio) Flavo / Segontinien(si) / f(actum?) ex testamento»— cita explícitament aquest ètnic.

Si hom examina la nòmina bibliogràfica present a l'apartat d'aquesta inscripció xativina (CIL II 3626 = IRSaetabis² 18), hom s'adonarà que aquesta inscripció, absent de la tradició de l'*Antiquissimus*, figura només en una branca de la tradició de l'*Antiquus*. En efecte, apareix a De Sieder, Peutinger i Sanuzzo (com bona part de les altres inscripcions citades per Barbaro), mentre sembla absent d'altres branques d'aquesta mateixa tradició (en concret Choler i Apiano). A més, aquesta inscripció xativina també apareix en la recopilació epigràfica de Pere Miquel Carbonell.⁴⁴

Aquesta menció de Barbaro és una primera prova del coneixement, per part de determinats cercles humanistes de la Roma de finals del segle xv (en aquest cas, *ante* 1492, any de la publicació de les *Castigationes Plinianaes* de Barbaro), d'informació epigràfica procedent d'Hispania en general, i del litoral mediterrani, en particular. Ara bé, del testimoni de Barbaro se'n dedueix una molt important precisió cronològica: demostra que bona part dels materials de la tradició de l'*Antiquus* eren ja coneguts a Roma, com a mínim, *ante* 1492.

41. Apareix també a l'*Antiquus* (De Sieder, *Codex Filonardianus*, Sanuzzo, Peutinger). A l'*Auctuarium* de Giocondo, classificada —erròniament— entre les inscripcions de Còrdova.

42. Citada amb motiu del comentari a *PLIN. nat.* 3, 28.

43. CIL II 3626 i p. 711 i CIL II *Supplementum*, p. LXXIX, 960 = IRSaetabis², p. 61, núm. 18.

44. *Vide supra*.

TAULA 8
INSCRIPCIONS D'HISPÀNIA A LES *CASTIGATIONES PLINIANAE* D'E. BARBARO (1492)

<i>Plini</i>	<i>Castigationes Plinianae</i>	<i>Inscripció</i>	ANTIQUVVS			
			<i>De Sieder</i>	<i>Peutinger</i>	<i>Sanuzzo</i>	<i>Filonardianus</i>
PLIN. <i>nat.</i> 3, 28	«In Antonini Itinere Vaxama (<i>sic</i>) sicut in monumentis marmoreis apud Setabin Segontinenses a Segontia»	CIL II 3626 (Xàtiva)	f. 85v	f. 54, 2	f. 302v	(81)
PLIN. <i>nat.</i> 3, 24	De Cascanto Antoninus / Ptolomaeus / <i>antiqui lapides</i>	CIL II 385* (Tarragona)	∅	f. 51	f. 295v	(9)
PLIN. <i>nat.</i> 3, 21	«Comperio et Lacetanos populos in Hispania fuisse: qd puctus (<i>sic</i>) monumentum docet his verbis: Q. Licinio Sylvano Graniano Flam. Aug. Prou. Hisp. Citer. praefecto orae maritimae Latetanae (<i>sic</i>) procuratori Augusti C. Terentius Philetus.»	CIL II 4226 (Tarragona)	f. 89	f. 52	f. 297	(22)
PLIN. <i>nat.</i> 3, 24	«POMPOLONENSES... astipulatur et monumentum uetus his verbis: Semproniae. L.f. Placidae Pompaelonensi Flaminicae consensu concili P.H.C. Cornelius Valens maritus S.P.F.»	CIL II 4246 (Tarragona)	f. 89v	f. 52	f. 298	(30)
PLIN. <i>nat.</i> 3, 18	«In Martiano tamen et Lucrensem et Bracarum conventus legas. Antoninus quoque ac <i>vetusti lapides</i> .»	CIL II 4257 (Tarragona)	f. 90	f. 53	f. 299	∅

FONT: CIL II, CIL II, *Supplementum*, p. LXXVI-LXXXI i recerca pròpia.

4. LA PRIMERA INSCRIPCIÓ CONEGUDA DEL PAÍS VALENCIÀ (CIL II 3618 = IRSAETABIS¹ 1 = IRSAETABIS² 1) (ANTE 1491)

En un fragment de la *Barcino* de Jeroni Pau,⁴⁵ publicada el 1491, l'humanista barceloní actiu a la Roma dels Borja disserta sobre la religiositat dels pobles de la Hispània antiga, tot citant un opinió de Macrobi sobre la preponderància i importància del culte a Mart entre aquests territoris:

45. El jurista Jeroni Pau —*Hieronymus Paulus Barcinonensis*— (Barcelona, primera meitat del segle XV? - 1497) és una figura senyera de l'humanisme català. Sobre el personatge, *vid.* M. MAYER (2003), a *Diccionari d'historiografia catalana*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, p. 900-901, *s. v.* Pau, Jeroni (amb bibliografia anterior) i Mariàngela VILALLONGA (2003), «Els primers historiadors de la ciutat: Jeroni Pau i Dionís Jeroni Jorba», a *La Barcelona ideal i la Barcelona real en la cultura literària de l'Edat Moderna*, Barcelona, 2003, p. 149-160. No hi ha acord sobre la data de naixença del personatge, que, en qualsevol cas, s'ha de situar en la primera meitat del segle XV. Se'm fa difícil postular que Pau hagués nascut l'any 1458 (*cf.* Jeroni PAU (1986), *Obres*, ed. a cura de Mariàngela Villalonga, Barcelona, Curial, vol. 1, p. 28-31), perquè, d'acceptar-se aquesta data, el canonge barceloní hauria manifestat una extraordinària precocitat. La seva principal aportació en el gènere historiogràfic és la *Barcino*, la primera monografia històrica dedicada a la capital de Catalunya, publicada el 1491. *Cf.* Hieronymus PAULUS (1491), *Barcino seu Libellus inscriptus Barcinona ad Paulum Pompilium*, Barcelona. El text de la *Barcino* fou reproduït posteriorment en la miscel·lània compilada per Arnold MYLIUS (1602), *De rebus Hispanicis, Lusitanicis, Aragonicis, Indicis et Aethiopicis*, Colònia (on hi ha també el text del *De fluminibus et montibus Hispaniarum* del mateix Pau) i a Andreas SCHOTT (1603-1608), *Hispaniae illustrate seu rerum urbiumque Hispaniae, Lusitaniae, Aethiopiae et Indiae scriptores varii*, Frankfurt del Main, p. 840 i s., 2 v. *Vid.* les edicions més recents i assequibles a càrrec de Josep M. CASAS HOMS (1957), «*Barcino*» de Jeroni Pau. *Història de Barcelona fins al segle XV*, Barcelona, i Jeroni PAU (1986), *Obres*, ed. a cura de Mariàngela Villalonga, Barcelona, 2 v. *Vid.* també Mariàngela VILALLONGA, Wouter BRACKE (2003), «Addenda à l'édition de l'oeuvre de Hieronymus Paulus», *Archives, Bibliothèques et Musées de Belgique*, núm. 71, vol. 1-4, p. 199-215. Cal recordar, tal com es llegeix a l'edició incunable de 1491, que la *Barcino* de Pau havia estat impresa per iniciativa de Joan Peiró, lloctinent del protonotari, gràcies a la mediació de Pere Miquel Carbonell: «Impressum Barcinoni ad preces Ioannis Peyro regii locumtenentis protonotarii per Petrum Michaellem anno Salutis 1491, 22 die mensis augustis Regnante serenissimo Ferdinando II Castell(a)e et Aragonum Rege invictissimo». Aquests tres personatges —Jeroni Pau, Pere Miquel Carbonell i Joan Peiró— compartiren formació (tots tres eren doctors en dret), en part professió (Carbonell i Peiró foren notaris), lligams personals (el pare de Pau i el mateix Peiró havien participat en la declaració com a apte de Pere Miquel Carbonell per a l'exercici de l'ofici de «notari públic») i interessos antiquaris i humanístics. Peiró, a més, fou un dels impulsors de la introducció de la impremta a Barcelona. *Vid.* la introducció de Jordi Rubió a Jordi RUBIÓ, Josep M. MADURELL (1955), *Documentos para la historia de la imprenta y la librería en Barcelona*, Barcelona (en la traducció catalana, *Impremta i llibreria a Barcelona (1474-1553)* (1986), Barcelona), i Jordi RUBIÓ (1993), *Llibreters i impressors a la Corona d'Aragó*, Barcelona. A més, en alguna mesura, els devien d'unir vincles de parentiu (encara per dilucidar amb total nitidesa).

[...] ait summum maximumque in Citeriore Hispania Martis numen fuisse, quem ipse ex radiorum ornatu solem interpretatur eundemque esse et Iovem et Herculem. Quin etiam ad suae opinionis confirmationem *extare hodie aiunt uetustos lapides delubri Martis in agro Setabitano*, ubi Mars dominus ut Sol et Hercules appellantur [la cursiva és meva].⁴⁶

En efecte, per a confirmar la importància de Mart com a déu particularment venerat entre els hispans, que Pau dedueix de l'autoritat de Macrobi, l'humanista barceloní fa recurs a l'epigrafia, tot fent seva l'opinió de persones no mencionades. En efecte, alguns autors (contemporanis) de Pau —el nom dels quals ha estat silenciats— sostenien (*aiunt*) l'existència en aquella època (*hodie*), és a dir, a les darreries del quatre-cents, d'unes inscripcions (*uetustos lapides*) —l'expressió és la mateixa que hom llegeix a Barbaro— trobades en el territori de Xàtiva (*in agro Setabitano*), en les quals el déu Mart era citat amb l'apel·latiu «dominus». A més, apuntaven l'existència, en el mateix territori de Xàtiva, d'un santuari (*delubrum*) dedicat a aquesta mateixa divinitat.

Doncs bé, aquesta indicació (i en particular la menció de Mart com a *dominus*) només pot referir-se a una inscripció votiva de *Saetabis*, en particular, la columna de marbre de Buixcarró que Luci Fabi Trop dedicà al déu Mart, qualificat de «dominus»: «L(ucius) Fabius / Tropus / Marti / domino / v(otum) [s(olvit)] l(ibens) m(erito)», corresponent a CIL II 3618 = IRSaetabis¹ 1 = IRSaetabis² 1.⁴⁷

Si hom observa tant els *auctores* citats per E. Hübner a CIL II 3618 com la bibliografia mencionada per Josep Corell i els seus col·laboradors a propòsit d'aquesta inscripció IRSaetabis¹ 1 = IRSaetabis² 1, hom s'adonarà que les primeres al·lusions a aquesta inscripció són molt posteriors a l'obra de Pau i pertanyen a autors actius en el decurs de la segona meitat del segle XVI. És mencionada, en una llista en què no es pot precisar un ordre cronològic estricta, pels autors següents: Juan Fernández Franco (1520/1525-1601), en un manuscrit epigràfic compilat, segons sembla, entre 1569 i 1571,⁴⁸ Vicent Justinà

46. Cito el text (excepte quan ho manifesti explícitament) per l'edició de Mariàngela Vilallonga, Jeroni PAU (1986), *Obres*, vol. I, p. 296-299. En el ms. Vat. Lat. 2222 hi ha algunes correccions i modificacions al text manuscrit, probablement fetes a partir de l'edició impresa.

47. CIL II 3618, p. XLVI = IRSaetabis¹, p. 35-37 = IRSaetabis² 1, p. 39-42.

48. Sobre l'activitat epigràfica de Juan Fernández Franco, remeto a la veu d'Helena Gimeno a «Anticuarios complutenses»: <http://www2.uah.es/imagenes_cilii/Anticuarios/Textos/fernandezfranco.htm> (amb la bibliografia anterior).

Antist, prior dels dominics de València (1543-1599), en un manuscrit epigràfic de la segona meitat del segle XVI (*circiter* 1575);⁴⁹ l'italià Jacopo Strada (1518-1588), en el seu repertori epigràfic, compilat, en diversos volums, abans de la seva mort esdevinguda el 1588.⁵⁰ La inscripció també apareix citada per l'anomenat *anonymus Taurinensis*, en realitat una síl·logue epigràfica realitzada, segons sembla, a mitjan segle XVI per un venecià (que em resulta encara anònim).⁵¹

Ara bé, del comentari de Pau, se'n poden deduir noves constatacions:

a) En primer lloc, hom pot afirmar que aquesta inscripció, CIL II 3618 = IRSaetabis¹ 1 = IRSaetabis² 1, era ja coneguda a la fi del segle XV (amb precisió, *ante* 1491, any de publicació de la *Barcino*). Això comporta avançar notablement els primers testimonis sobre aquest epígraf i implica que la peça fou trobada a Xàtiva la Vella molt abans de 1540 (com es creia fins ara). Ara per ara, se sap que la peça fou trobada abans de 1491, data que, de moment, esdevé un *terminus ante quem*.

b) En segon lloc, Pau ha pres la lectura d'aquesta inscripció d'un (o diversos, si prenem al peu de la lletra el plural *aiunt*) autor de la seva època (l'ús del verb en present i de l'adverbi *hodie* sembla decisiu per a marcar la contemporaneïtat de la font utilitzada per Pau), que, ara per ara, roman desconegut. La informació sobre aquesta inscripció ha d'haver sortit —necessàriament— d'algú que hagi estat a Xàtiva *ante* 1491 i que hagi vist i llegit in situ la dita inscripció (la qual cosa implica un cert grau de coneixement de les tècniques de lectura epigràfica). Aquest personatge hauria copiat el text de la inscripció (la

49. Cal recordar que aquest personatge és anomenat «Justinianus» per Hübner, que el considera, erròniament, «antistes Valentiae». En realitat, el nom sencer del personatge és Vicent Justinià Antist, prior dels dominics de València, famós, entre altres coses, per haver escrit una de les primeres biografies de sant Vicent Ferrer. Sobre la confusió de Hübner, *vid.* IRSaetabis², p. 27-28, n. 35. Per al seu manuscrit epigràfic, *vid.* els comentaris d'Emil HÜBNER, CIL II, p. 501: «Verum Valentino Cardererae amico Matritensi notitiam debeo collectionis optimaе, cui nomen adscripsi Justiniani. Est fasciculus scriptus saeculo XVI exeunte (f. 50 annu 1575 memoratur) continens titulos regni Valentini centum quinquaginta quattuor omnino, additis Castulonensibus nonnullis (*supra* p. 441) et taurorum Guisandensium falsis (n. 278*), descriptos perite addita locorum indicatione accurata».

50. Per a l'activitat del personatge, *vid.* Emil HÜBNER, CIL II, p. IX-X, n. 14 i Luisa DOLZA (2002), «Jacopo Strada: collezionismo e macchine tra Riforma e controriforma», *MEFRA*, 114/2, p. 493-512.

51. Sobre aquest manuscrit, *vid.* Emil HÜBNER, CIL II, p. XI, núm. 18.

qual cosa comporta tant l'existència d'un interès per les *antiquitates Hispaniarum* com un cert grau de coneixement de les tècniques d'edició epigràfica) i, successivament, l'hauria fet circular entre els cercles humanistes ja fos per via epistolar, ja fos incloent-la en una col·lecció epigràfica manuscrita (la qual cosa implica l'existència d'algun tipus de xarxa humanística —encara que sia formada només per dues persones— interessada en la recopilació de dades epigràfiques, en aquest cas, hispanes).

c) Ara bé, CIL II 3618 = IRSaetabis¹ 1 = IRSaetabis² 1 no està present en cap de les síl·logues italianes de la fi del segle xv o de començaments del segle xvi que s'han conservat. No compareix ni en la tradició del *Antiquus*, ni molt menys en la tradició de l'*Antiquissimus*. Tampoc no està present ni en l'anomenat *Codex Filonardianus*, ni en el *Codex Valentinus*,⁵² ni en la síl·logue epigràfica de Pere Miquel Carbonell. Per tant, Pau tenia més informació epigràfica d'allò que les recopilacions (més o menys) contemporànies *conservades* deixen entreveure.

d) A aquestes alçades, doncs, s'imposa una conclusió preciosa: en el moment de redacció de la *Barcino* (ante 1491),⁵³ ja circulaven entre els cercles humanistes de Roma (on Pau s'estava), notícies sobre material epigràfic d'Hispania (procedent de la península Ibèrica), l'entitat de les quals roman encara per determinar amb exactitud (però que sembla ser més àmplia del que tradicionalment s'ha cregut). Aquesta tradició sembla parcialment diferent respecte de l'*Antiquissimus* i de l'*Antiquus* (si més no, tal com ens han arribat).

52. Per al qual, GIMENO (1997), citat a la nota 18.

53. L'interès per la recopilació de material epigràfic per part de Pau data, com a mínim, de 1475, any en què Pau escriví, de Roma estant, la *Epistula quibus elementis Barcinona scribatur*, dedicada a Pere Miquel Carbonell (en realitat, és una resposta a una carta del mateix Carbonell de primer de febrer de 1475). A la part final d'aquesta epístola, Pau demana a Carbonell el següent: «Nunc te pro nostra amicitia moneo atque obtestor, ut istic diligentius explores, si forte nomen urbis istius in antiquis marmoribus, (quae intra uetus oppidu plura esse intelligo), sculptum inuenies, ut et marmorum antiquorum auctoritas, quae non lenis habetur, memoratis accedat auctoribus. Epigrammata etiam si qua repereris ad me antiquitatum amatore mittito» (citat per l'edició de Mariàngela Vilallonga, Jeroni PAU (1986), *Obres*, vol. II, p. 52-54, 29-30). També Carbonell adreça una carta a Pau (de 1475) en la qual fa menció dels testimonis epigràfics de Tarragona (*vid.* Jeroni PAU (1986), *Obres*, ed. a cura de Mariàngela Vilallonga, vol. II, p. 222-223).

5. MATERIAL EPIGRÀFIC VALENCIÀ A FERRARINI (1486 CIRCA)

La darrera de les recopilacions epigràfiques del carmelita italià Michele Fabrizio Ferrarini († 1492/1493), l'anomenat *Codex Regiensis*, datat tradicionalment de 1486, conserva el record de diverses inscripcions valencianes (encara que, en alguns casos, presentin localitzacions no valencianes).

En efecte, en el *recto* de foli 172 (*vid.* la figura 6), entre una inscripció de Cartagena i dues inscripcions d'Atria, Ferrarini cita una inscripció ubicada a Sagunt.⁵⁴ De fet, aquesta inscripció —altament sospitosa— només s'ha salvat per haver estat vista —segons testimoni— pel venecià Giovanni Bembo (1473 - *circa* 1540/1545).⁵⁵ Ara bé, a falta d'un estudi més aprofundit del testimoni de Bembo —queestic duent a terme—, m'inclino per veure que aquest darrer no podrà avalar en el futur l'autenticitat de tota la peça. En conseqüència, és molt probable que CIL II 3820 s'hagi d'expurgar d'una manera defini-

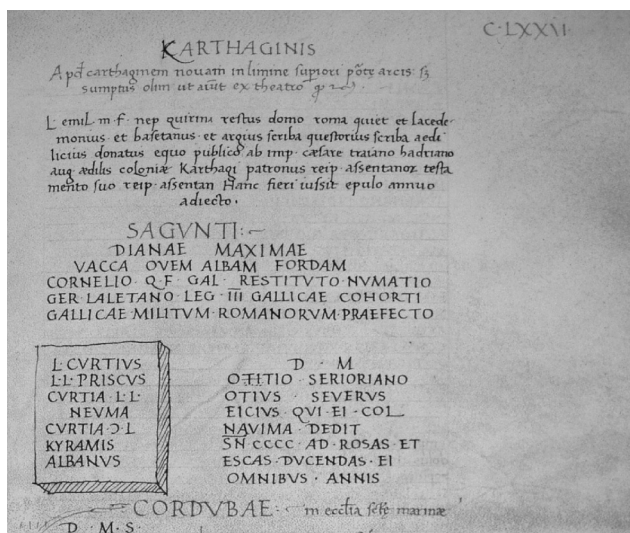

FIGURA 6. Reggio Emilia, Biblioteca Municipale A. Panizzi (Reggio Emilia), ms. Regiensis C 198 (sil·logue epigràfica de M. F. Ferrarini), f. 176r.

54. CIL II 3820 = CIL II²/14, 292.

55. Munic, Bayerische Staatsbibliothek, ms. CLM 10801 (*olim* cod. Pal. M. 801): «Inscriptiones antiquae ex variis locis sumptae a Joanne Bembo Veneto vici Birii divi Canciani qui eas hoc in libro scribebat anno orbis redempti MDXXXVI». Cf. Theodor MOMMSEN (1861), «Autobiographie des Venezianers Giovanni Bembo», *Sitzungsberichte der königlichen Bayerischen Akademie der Wissenschaften zu München*, p. 581-609.

tiva. No deixa de sorprendre que la localització aparegui amb el topònim clàssic *Sagunti* i no pas amb la denominació tradicional que la ciutat té en època medieval i moderna (*Morvedre*).

A més, en el foli 170^{rv} (*vid.* la figura 7) del *Codex Regiensis*, on Ferrarini fa esment de diverses inscripcions d'Hispania, s'han barrejat textos de procedència diversa: diverses inscripcions de Màlaga, les inscripcions del pont d'Alcàntara i altres inscripcions de procedència valenciana (o si més no, atribuïdes a localitats valencianes per altres branques de la tradició).

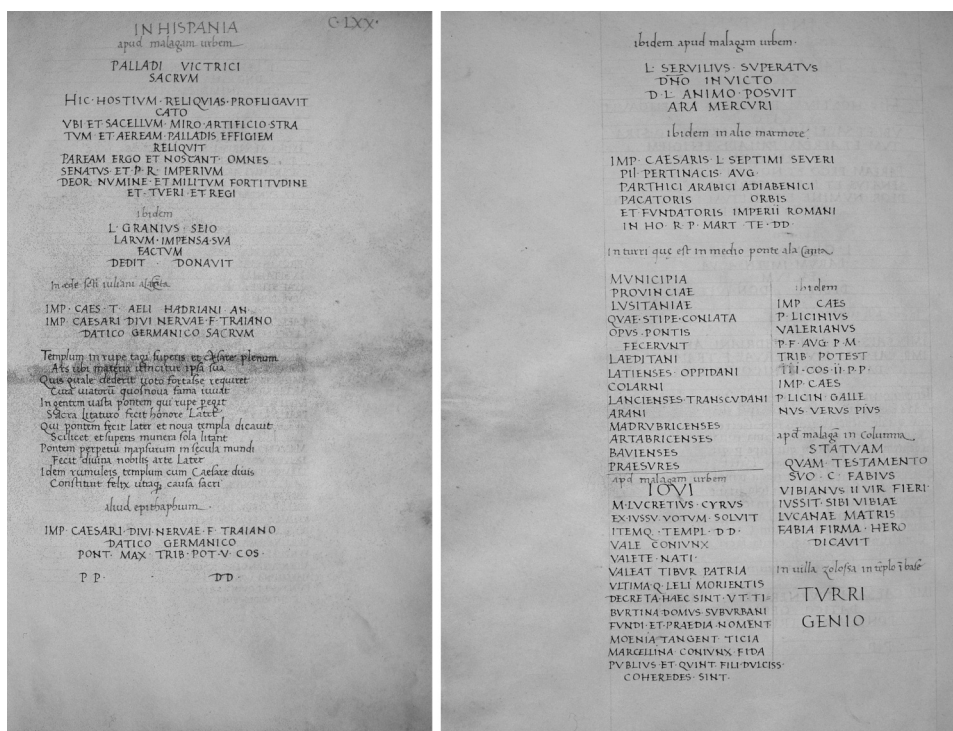

FIGURA 7. Reggio Emilia, Biblioteca Municipale A. Panizzi, ms. Regiensis C 198 (sil·logue epigràfica de M. F. Ferrarini), f. 170^{rv}.

A Ferrarini, les primeres inscripcions de València es troben al f. 170^{rv}, amb localitzacions errònies. La primera, ubicada *apud malagam urbem* (probablement, perquè no devia tenir localització i se li ha posat la localització de la inscripció successiva), correspon a la falsa CIL II 164* = IRILADT VII, inscripció que, com hem vist, normalment s'atribueix a Dènia o a la Vil·la Joiosa. De fet, emperò, sembla que la localització ha de correspondre a una localitat on ha estat erigit un temple (*sacellum*), on ha estat instal·lada una estàtua de bronze de

Pal·las, acció que fou protagonitzada per Cató. De fet, l'autor de la inscripció s'ha d'haver inspirat, essencialment, en un text de Plini, en què es menciona l'existència digna de memòria d'una estàtua en el temple de Diana de Sagunt:

Memorable [...] et in Hispania Sagunti templum Dianae a Zacyntho aduectae cum conditoribus annis CC ante excidium Troiae, ut auctor est Bocchus; infra ipsum oppidum id habent —pepercit religione inductus Hannibal— iuniperi trabibus etiam nunc durantibus.⁵⁶

És probable que aquesta referència a la Diana de Sagunt s'hagi traslladat a Dénia (*Dianum*), on gràcies a Estrabó (STR. 3, 4, 6), se sap de l'existència d'un *Artemision*, és a dir, d'un temple dedicat a Diana.

Al *verso* d'aquest mateix foli 170, hom troba, disposades en dues columnes, altres inscripcions valencianes, amb localitzacions errònies, i confoses i barrejades amb inscripcions d'altres procedències. Així, sota la localització «apud malagam urbem», es llegeixen, sense separació entre elles, CIL II 1965 = IRILADT 175 i CIL II 363* = IRILADT II, mentre clou la sèrie la inscripció CIL II 1433 = IRILADT 104, ubicada, segons Ferrarini «in villa Zolofsa, in te(m)plo i(n) base».

En definitiva, del conjunt de cinc inscripcions *valencianes* presents en el *Codex Regiensis* de Ferrarini, barrejades amb inscripcions d'altres procedències i amb localitzacions errònies, dues han estat condemnades com a falses (CIL II 164*; CIL II 363*) i tres resulten altament sospitoses (CIL II 3820; CIL II 1433; CIL II 1965); de ser-ho, podrien incrementar la llista de primers falsos valencians (*vid.* la taula 9).

56. PLIN. *nat.* 16, 79, 216. Per a l'*Artemision* de Sagunt, *vid.*, entre d'altres, A. GARCÍA Y BELLIDO (1963), «El lienzo megalítico del Artemision de Sagunto», *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 53/2, p. 301-305; Antonio GARCÍA Y BELLIDO (1963), «Das Artemision von Sagunt», *Madriider Mitteilungen*, 4, p. 87-98; Antonio GARCÍA Y BELLIDO (1966), «Nochmals über das Artemision von Sagunt», *Madriider Mitteilungen*, 7, p. 156-161; María José PENA (1981), «Contribución al estudio de Diana en Hispania I: templos y fuentes epigráficas», a *La religión romana en Hispania*, Madrid, p. 49-57; Joan Noëll BONNEVILLE (1985), «Cultores Dianae et Apollinis (Saguntini)», *Saguntum*, núm. 19, p. 255-275; María José PENA (1989), «Avieno y las costas de Cataluña y Levante (II). Hemeroskopeion-Dianium», *Faventia*, núm. 11, vol. 2, p. 9-21. En segon lloc, també es pot haver inspirat (com ja recordava Josep Corell) en un text de Livi que recorda la dedicatòria, per part de Cató, d'una petita capella a Victoria Virgo, després d'una promesa (LIV. 35, 9, 6), «iisdem diebus aediculam Victoriae Virginis prope aedem Victoriae M. Porcius Cato dedicauit biennio post quam uouit».

TAULA 9
INSCRIPCIONS D'HISPÀNIA AL *CODEX REGIENSIS* DE M. F. FERRARINI (CIRCA 1486)

<i>Foli</i>	<i>Inscripció segons Ferrarini</i>	<i>Localització topogràfica</i>	<i>Procedència</i>	<i>Text</i>
CLXXr	CIL II 164* = IRILADT VII	IN HISPANIA “apud malagam urbem”	Dènia	PALLADI VICTRICI / SACRVM / HIC HOSTIVM RELIQVIAS PROFLIGAVIT / CATO / VBI ET SACELLVM MIRO ARTIFICIO STRA- / TVM ET AERIAM PALLADIS EFFIGIEM / RELIQVIT / PAREAM ERGO ET NOSCANT OMNES / SENATVS ET P.R. IMPERIVM / DEOR NVMINE ET MILITVM FORTITVDINE / ET TVERI ET REGI
CLXXv	CIL II 1965 = IRILADT 175	“apud malagam urbem”	Mirarrosa	IOVI M. LVCRETIVS CYRVS EX IVSSV VOTVM SOLVIT ITEMQ. TEMPL. D.D.
CLXXv	CIL II 363* =	(junt amb l'anterior)	Dènia	VALE CONIVNX VALETE NATI VALEAT TIBVR PATRIA VLTIMA Q. LAELI MORIENTIS DECRETA HAEC SVNT VT TIBVRTINAE DOMVS SVBVRBANI FVNDI ET PRAEDIA NOMENT. MOENIA TANGENT TICIA MARCELLINA CONIVNX FIDA PVBLIVS ET QVINT. FILI DVLCISS. COHEREDES SINT
CLXXv	CIL II 1433 = IRILADT 175	“In villa Zolofsa in te(m)plo i(n) base”	la Vil·la Joiosa	TVRRI GENIO
CLXXIIr	CIL II 3820 = CIL II ² /14, 292	SAGVNTI	Sagunt	DIANAE MAXIMAE VACCAM OVEM ALBAM FORDAM CORNELIO Q.F. GAL. RESTITUTO NVMATIO GER. LALEATNO LEG. III GALLICAE COHORTI GALLICAE MILITUM ROMANORVM PRAEFECTO

De ser certa aquesta hipòtesi de treball, Ferrarini no hauria recollit inscripcions autèntiques procedents del País Valencià. És a dir, en la tradició de l'*Antiquissimus*, des del seu mateix origen, compareixen només inscripcions falses o *suspectae* atribuïdes a localitats costaneres del litoral valencià (tot i que sovint presenten ubicacions alternatives).

En qualsevol cas, l'important és assenyalar que ja en la tradició de l'*Antiquissimus* hi havia inscripcions falses (o com a mínim, altament sospitoses). Això és un element que cal tenir present a l'hora d'intentar recuperar la identitat d'aquest *auctor antiquissimus*, autor de la primera síl·logue epigràfica d'inscripcions d'Hispania.

6. CONCLUSIONS

a) La síl·logue epigràfica de Pere Miquel Carbonell (*circa* 1500), a banda d'inscripcions ja presents a l'*Antiquus* i de l'*Antiquissimus*, documenta l'existència d'una font diferent d'aquestes dues tradicions anteriors (si més no pel que fa a les inscripcions de Gandia i Sagunt).

b) Les *Castigationes Plinianaes* d'Ermolao Barbaro certifiquen que inscripcions de la tradició de l'*Antiquus* circulaven ja a Roma *ante* 1492. És a dir, la tradició de l'*Antiquus* semblaria una mica més antiga del que tradicionalment es creia.

c) La *Barcino* de Jeroni Pau revela que l'humanista barceloní disposava (*ante* 1491) d'informació epigràfica parcialment diferent respecte de la tradició de l'*Antiquus* i de l'*Antiquissimus*.

d) Les inscripcions valencianes presents a la darrera síl·logue de Michele Fabrizio Ferrarini (*circa* 1486), principal evidència de la tradició de l'*Antiquissimus*, semblen ser falses o altament sospitoses de ser-ho. En qualsevol cas, denoten ja l'existència de falsos en l'*Antiquissimus*, és a dir, des del mateix moment de creació de la primera tradició epigràfica hispana.

Aquestes conclusions fan néixer noves preguntes —quin és el grau de coneixement epigràfic de Jeroni Pau?, fins a quin punt la informació epigràfica de Pau coincideix amb la de Pere Miquel Carbonell?, no respondran la tradició de l'*Antiquissimus* (*circa* 1486) i de l'*Antiquus* (ara, datada necessàriament *ante* 1492) a una mateixa i única tradició?, no derivaran d'una única síl·logue no conservada?, qui hi ha rere l'*Antiquissimus* que expliqui la presència d'inscripcions falses?— que només la recerca futura podrà aclarir.